

Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Тохтамиш Олександр Михайлович

УДК 159.9:61

Психологічний супровід дітей дошкільного і молодшого шкільного віку
з гіперактивністю та дефіцитом уваги

19.00.04 – медична психологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в лабораторії психології навчання Інституту психології імені

Г. С. Костюка НАПН України

Науковий керівник академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор

Максименко Сергій Дмитрович, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, директор

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор **Шестопалова Людмила**

Федорівна, Державна установа “Інститут неврології, психіатрії та наркології” Академії медичних наук України (м. Харків), відділ медичної психології, завідувач;

кандидат психологічних наук, доцент **Тертична Надія Анатоліївна**, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця МОЗ України, кафедра загальної і медичної психології та педагогіки, доцент

Захист відбудеться 9 червня 2010 р. об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.453.02 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01 033, м. Київ, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту психології імені

Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01 033, м. Київ, вул. Паньківська, 2

Автореферат розісланий 7 травня 2010 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Т. М. Третяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Суттєві соціальні зміни у нашому суспільстві відображуються на розвитку дитини в сучасній сім'ї. Значна кількість порушень та затримок розвитку людини в дитячому віці робить необхідним вивчення, систематизацію та узагальнення світового досвіду психологічної допомоги. Особливу увагу привертають до себе при цьому порушення функцій уваги та гіперактивність дітей. Явище гіперактивності та дефіциту уваги у ранньому дитячому віці, у дошкільному віці, і, також, у шкільному віці дедалі більш стає суттєвою проблемою психічного розвитку дитини, її соціалізації, засвоєння шкільної програми (І.П.Брызгунов, О.В.Касатікова, М.М.Заваденко, Н.М.Іовчук, А.Д.Комелева, Л.С.Алексєєва, О.К.Лютова, Г.Б.Моніна, О.І.Романчук, А.Л.Сиротюк, Р.Барклі, У.Брек, І.Прекоп).

За різними даними, кількість дітей з гіперактивною (гіпердинамічною) поведінкою, яка, як правило, супроводжується проблемами зі стійкістю уваги та здібністю до її концентрації, становить у загальній популяції від 1,5 до 20 відсотків (М.А.Белянчикова, О.І.Романчук, С.Голдштейн, Е.Тейлор). Деякі автори відмічають також довгостроковий вплив дитячої гіперактивності на соціальну адаптацію та життя дорослої людини (К.Рідл, Дж.Рапопорт, Д.Оффорд, С.Мануцца, П.Сачдев).

Вивчення причин та механізмів таких змін має значення у створенні ефективних засобів психологічного супроводу, профілактичних, реабілітаційних заходів та інших напрямів психологічної допомоги. Все означене вище робить актуальним створення, апробацію, розвиток та дослідження ефективності методик та програм психологічної діагностики, психологічної корекції та немедикаментозної психологічної терапії, їх організацію в систему ефективного психологічного супроводу дітей з гіперактивністю та дефіцитом уваги. Створення такої системи є можливим, з одного боку, на основі аналізу умов виникнення гіперактивної поведінки з дефіцитом уваги в онтогенезі, з іншого – через виявлення найбільш ефективно діючих чинників у процесі цієї допомоги.

Соціальна значущість та недостатній рівень вивчення поставленої проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: “Психологічний супровід дітей дошкільного і молодшого шкільного віку з гіперактивністю та дефіцитом уваги”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Роботу виконано відповідно до комплексної теми лабораторії психології навчання Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України „Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі” (номер державної реєстрації 0109U000558). Тема затверджена на засіданні Вченої ради Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України (протокол №6 від 7 липня 2008 року) та узгоджена Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № 7 від 30 вересня 2008 року).

Об'єкт дослідження: дошкільники і молодші школярі з гіперактивністю та дефіцитом уваги.

Предмет дослідження: особливості психологічного супроводу дошкільників і молодших школярів з гіперактивним розладом та дефіцитом уваги.

Мета дослідження: дослідити найбільш впливові чинники ефективного психологічного супроводу дітей з гіперактивністю і дефіцитом уваги.

Гіпотеза дослідження: вплив психологічного супроводу на зниження проявів гіперактивності та дефіциту уваги у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку опосередковується змінами у контакті та взаємодії батьків та значущих дорослих з дитиною, зокрема, посиленням тактильного й емоційного контакту та ігровою формою взаємодії, яка дозволяє дитині у адекватній її віку формі прийняти і засвоїти регуляційні аспекти цілеспрямованої поведінки.

Завдання дослідження:

- провести теоретичний аналіз проблеми дитячої гіперактивності з дефіцитом уваги, основних напрямків психологічного супроводу дітей з гіперактивністю та дефіцитом функції уваги, дослідити чинники впливу соціального середовища на формування гіперактивної поведінки із порушенням функції уваги у ранньому онтогенезі;
- розробити експериментальні програми психологічного супроводу дітей з гіперактивністю та дефіцитом уваги;
- дослідити ефективність створених програм психологічного супроводу дітей з гіперактивністю та дефіцитом уваги;
- виявити найсуттєвіші складові елементи ефективного психологічного супроводу дітей з гіперактивністю та дефіцитом уваги у дошкільному та початковому шкільному віці.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають принципи комплексного та системного підходу до вивчення особистості та соціальних систем (С.Л. Рубінштейн, Б.Г.Ананьєв, Б.Ф.Ломов, В.В.Столін, О.В.Черніков, П.Вацлавік), генетична теорія розвитку психіки (С.Д.Максименко), психологічні основи впровадження у практику особистісно-орієнтованого підходу (І.Д.Бех, Г.О.Балл, М.Й.Боришевський, О.Л.Кононко), принципи опосередкування зовнішніх впливів внутрішніми умовами, провідної ролі діяльності і спілкування у розвитку психіки (Л.С.Виготський, О.М.Леонтєв, В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін, Л.І.Божович, Г.С.Костюк), теорії й закономірності формування й розвитку цілеспрямованої діяльності людини (С.О.Ладивір, Ю.М.Швалб, С.Є.Кулачківська, В.К.Котирло, Н.В.Чепелева), концепції психічного розвитку дитини у дошкільному та шкільному віці (Е.Еріксон, А.Валлон, Ж.Піаже, Дж.Боулбі, Дж.Пірс, О.В.Запорожец, Р.В.Павелків, Т.О.Піроженко), сучасні розробки ефективно психологічної допомоги дітям з дисгармонійним розвитком когнітивної та рухової сфер (В.М.Синьов, З.Г.Кісарчук, М.Уелч, І.Прекоп, Х.Кедьюсон).

Методи дослідження: теоретичний аналіз філософської, психологічної, педагогічної, медичної літератури; бесіда; клінічне інтерв'ю; спостереження, в тому числі формалізоване спостереження за характером взаємодії батьків та дитини; анкетування; змістовий аналіз вербальних характеристик взаємодії батьків та дитини; тестові методики вимірювання уваги для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, методики ігрової терапії. Статистичне опрацювання отриманих емпіричних даних відбувалась за допомогою методів визначення кореляційних зв'язків, достовірності відмінностей для залежних змінних.

Організація і база дослідження. Дослідження проводилося на базі Українського медичного центру реабілітації дітей з органічним ураженням нервової системи Міністерства охорони здоров'я України у 1997-2008 роках.

Наукова новизна дослідження стосується аспектів, які ще не дістали належної розробки у вітчизняній науці. Вона полягає в тому, що:

- *вперше* виявлено й проаналізовано психолого-педагогічні чинники, які суттєво впливають на посилення симптомів гіперактивної поведінки з дефіцитом уваги у дітей; виявлено віковий період, який є найбільш сенситивним для прояву та посилення симптомів дитячої гіперактивності з дефіцитом уваги; проведений комплексний аналіз концепцій, які розглядають і пояснюють феноменологію тісного взаємозв'язку матері й немовляти, досліджений вплив відсутності чи недостатності такого взаємозв'язку на підвищену рухову активність дитини; виявлений значущий кореляційний зв'язок між показниками гіперактивності, імпульсивності та дефіциту уваги у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку; виділений чинник тактильного контакту між батьками та дитиною, як один з найсуттєвіших у гармонізації взаємодії, емоційного взаємозв'язку батьків з дитиною, впливу на розвиток цілеспрямованої організації моторної і мовної активності дитини, на розвиток функції уваги; створені програми психологічного супроводу, які базуються на ігротерапевтичному підході та на збільшенні тактильного контакту дитини з батьками, зокрема, авторська методика ескалації тактильного контакту (ЕТК), проведений порівняльний аналіз ефективності цих методик;
- *поглиблено та уточнено* специфіку психодіагностичних та психокорекційних заходів в психологічному супроводі дітей дошкільного і молодшого шкільного віку з гіперактивністю та дефіцитом уваги;
- *набуло подальшого розвитку* розуміння особливостей системно-інтегративного підходу в психологічному супроводі дітей з гіперактивністю та дефіцитом уваги.

Теоретична значущість роботи полягає в подальшому розвитку і поглибленні наукових уявлень про детермінанти, які зумовлюють цілеспрямованість рухової активності та стійкість уваги дітей дошкільного і молодшого шкільного віку з гіперактивністю та дефіцитом уваги,

з'ясуванні психологічних механізмів дії найбільш вагомих чинників ефективного психологічного супроводу таких дітей.

Практична значущість дослідження полягає в можливостях використання медичними психологами, психологами системи освіти експертної експрес-оцінки наявності та рівня гіперактивності, імпульсивності й дефіциту уваги дітей дошкільного і молодшого шкільного віку на базі розробленого нами опитувальника дитячої гіперактивності та дефіциту уваги, впровадження створеної і адаптованої методики ескалації тактильного контакту та ігротерапевтичної програми в систему психологічного супроводу дошкільних та шкільних навчальних закладів, медичних закладів амбулаторного, стаціонарного та денно-стаціонарного типу.

Результати дослідження впроваджено в діяльність психолого-педагогічного відділу Українського медичного центру реабілітації дітей з органічним ураженням нервової системи Міністерства охорони здоров'я України (довідка №128 від 01.12.2009 року). Матеріали дослідження використовуються в навчальному процесі Інституту психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка (довідка №185 від 26.09.2009 року).

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечені теоретичним обґрунтуванням вихідних положень; використанням комплексу психологічних методів, адекватних предмету і завданням дослідження; проведенням змістовного та якісного аналізу даних; математико-статистичним опрацюванням результатів.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідалися та обговорювалися на IV та V Україно-Баварському симпозиумах (Одеса, 1999 р. та Київ, 2001 р.) з дитячої неврології та соціальної педіатрії, міжнародній конференції “Сучасні напрямки психологічного консультування в системі освіти” (Київ, 2001), Всеукраїнській ювілейній науково-практичній конференції “Психологічній службі системи освіти України 10 років: здобутки, проблеми і перспективи” (Запоріжжя, 2001 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Теорія і практика допомоги особистості в психологічному консультуванні і психотерапії” (Київ, КМПУ ім. Б.Д.Грінченка, 2005 р.), на Першому Всеукраїнському конгресі психологів України (Київ, 2005 р.), Другому Кримському міжнародному симпозиумі з тілесно-орієнтованої терапії та арттерапії “Тіло, Свідомість, Творчість” (Ялта, 2007 р.)

Публікації. Зміст і результати дисертаційного дослідження відображено у 9 одноосібних публікаціях (з них 3 — у фахових наукових виданнях, включених до переліку, затвердженого ВАК України).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (236 найменувань, із яких — 89 іноземними мовами). Повний обсяг роботи викладений на 214 сторінках, з яких основного тексту —

159 сторінок. Робота містить 9 таблиць на 13 сторінках та 41 рисунок на 31 сторінці.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми та ступінь її розробленості в сучасній психології, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання та методи дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичну та практичну значущість роботи, наведено дані про апробацію та структуру дисертації.

У **першому розділі** — **“Дитяча гіперактивність з дефіцитом уваги як психологічна проблема”** — представлено теоретичний аналіз досліджень з питань формування й розвитку цілеспрямованої поведінки дитини в дошкільному і молодшому шкільному віці як комплексної функції, яка найбільш страждає у дитини при гіперактивному розладі з дефіцитом уваги (ГРДУ).

Різноманітні аспекти формування здатності до цілеспрямованої діяльності аналізуються в роботах І.М.Сеченова, Л.С.Виготського, О.М.Леонтьєва, О.Р.Лурії, О.В.Запорожця, Д.Б.Ельконіна, С.Д.Максименка, В.К.Котирло, М.Й.Боришевського, Е.С.Вільчковського, С.Г.Якобсон, Н.М.Сафоновой, Ю.М.Швалба, Н.А.Буняк.

Особлива роль функції уваги в цьому формуванні висвітлюється в роботах Т.Рібо, К.Д.Ушинського, С.Л.Рубінштейна, П.Я.Гальперіна, С.А.Поліщук, С.Є.Кулачківської, С.О.Ладивір.

Теоретичне дослідження дозволяє зробити висновок про первинну роль надмірної рухової активності, що зумовлює такі прояви дефіциту уваги, як зниження її стійкості та концентрації, підвищену відволікаємість уваги.

Проаналізовано три групи концепцій, які пояснюють причини виникнення та генезис дитячої гіперактивності з дефіцитом уваги.

Концепції першої групи надають виключно біологічне пояснення гіперактивного розладу внаслідок фізичних травм, інфекційних, імунних, генетичних чинників чи їх спільної дії [А.Страус, Л.Летхінен, Р.Лемп].

Концепції другої групи віддають перевагу соціальним чинникам, таким як наслідування батьківської гіперактивної поведінки, виражені сімейні дисгармонії, недостатність батьківської любові, емоційна та тактильна депривація, педагогічна занедбаність [Г.Лаут, П.Шльотке]. Аргументи на користь такого підходу полягають, зокрема, в тому, що розповсюдженість дитячої гіперактивності з дефіцитом уваги є вельми чутливою до характеру культурного та соціального устрою суспільства, опосередковується типом виховання дитини у ранньому віці, особливо у віці немовляти (І.Прекоп, К.Швайцер). Різкі зміни у стилі життя, технізація та комп'ютеризація можуть впливати на ставлення з боку батьків, вихователів до дитини, викликаючи недостатність батьківської уваги, емоційного тепла, тактильного та зорового контакту, безпосереднього спілкування та

спілкування під час предметних та рольових ігор. Аргументами на користь значущого впливу соціокультурних чинників через стиль виховання виступають дані дослідження розвитку дітей жителів південноамериканських та африканських традиційних культур, в яких матері, зокрема, створюють умови для необмеженого тактильного контакту з дитиною, особливо у віці немовляти (Ж.Ледлофф, Дж.Пірс).

Концепції третьої групи, стосовно виникнення гіперактивної поведінки з дефіцитом уваги у дітей, притримуються багатофакторної моделі, яка поєднує вплив як біологічних, так і соціальних чинників (І.Прекоп, К.Швайцер).

Загальною тенденцією є визнання, навіть прихильниками першої групи концепцій, важливості немедикаментозних медико-психологічних, педагогічних та соціальних заходів щодо покращення адаптивності, умов розвитку та самореалізації дітей з розладом гіперактивності і дефіцитом уваги.

Діагностика гіперактивного розладу з дефіцитом уваги має комплексний характер та повинна враховувати як психофізіологічні, так і соціальні аспекти, зокрема аналіз ситуацій та соціального середовища, в якому знаходиться дитина. Основними інструментами психодіагностики є інтерв'ю, спостереження та стандартизовані опитувальники. Не існує специфічних лабораторно-інструментальних методів, тобто, апаратурне обстеження мозку не може виявити ГРДУ. Існує реальний ризик як гіпо-, так і гіпердіагностики цього розладу.

Найбільш поширеним напрямком психокорекційно-психотерапевтичного впливу при дитячій гіперактивності з дефіцитом уваги є поведінкова терапія. Багато авторів (Р.Барклі, У.Брек, С.Голдштейн, Ф.Петерман, О.Романчук) виділяють її як найбільш адекватну й ефективну. Іншими авторами відзначається також ефективність когнітивно-поведінкової модифікації цього напрямку (Д.В.Майхенбаум). Окремим підходом у психологічному супроводі дітей з ГРДУ виступає ігрова терапія. Можливості застосування ігрової терапії для дітей з ГРДУ описані в працях В.Екслейн, Ш.Сейкс, Ю.Фрідман-Беккок, С.Харві, Т.Хорн, Л.Хедлі, Г.Шорт та ін. Ще одну групу складають методики психологічного супроводу, спрямовані на отримання дитиною інтенсивного досвіду рухових обмежень через тілесний контакт з батьками. Таке психотерапевтичне втручання, за свідченням таких дослідників, як М. Уелч, І.Прекоп, Ф.Йенсен, У.Штрайт, суттєво й стрімко змінює цілий ряд параметрів і патернів взаємодії батьків з дитиною. Одним з найважливіших чинників тут є тактильний контакт, досвід переживання якого дитина починає отримувати від батьків набагато більше, ніж до того.

Таким чином, більшість досліджень ефективності методів психологічного супроводу гіперактивних дітей виконана у руслі поведінково-психотерапевтичного підходу. Актуальним залишається дослідження ефективності такого напрямку, як ігрова психотерапія і, також – методик інтенсифікації тілесного контакту батьків з дитиною у психологічному супроводі дітей з ГРДУ.

У другому розділі – “Системно-інтегративний підхід у психологічному супроводі дітей з гіперактивністю та дефіцитом уваги” – аналізуються методологічні засади, пропонується програма емпіричного дослідження, надається характеристика досліджуваної вибірки і обраного діагностичного інструментарію.

Розглядається взаємодія батьків чи вихователів з гіперактивною дитиною з точки зору системно-інтегративного підходу. Виділені властивості, принципи та якісні характеристики функціонування систем на основі досліджень загальної теорії систем (П.Вацлавик, Дж.О’Коннор, У.Р.Ешбі, Л.В.Берталанфі, Е.Брунsvик, О.В.Черніков) та проаналізовані аспекти психологічного супроводу дитини з гіперактивністю та дефіцитом уваги, в яких відображуються ці властивості, принципи та характеристики.

У відповідності до поставлених завдань пропонується програма емпіричного дослідження, яка включає комплексні заходи психологічного супроводу дітей з гіперактивністю й дефіцитом уваги. Ця програма передбачає розробку модифікованого опитувальника дитячої гіперактивності, імпульсивності та дефіциту уваги на основі сучасної класифікації психічних розладів DSM-IV-R. Цей опитувальник орієнтований на батьків чи вихователів, які добре знають дитину й оцінюють її за значущими для гіперактивності з дефіцитом уваги показниками. Опитувальник містить в собі запитання, що відносяться до трьох шкал, таких як прояви гіперактивної поведінки, прояви імпульсивної поведінки та прояви дефіциту уваги. Окреме запитання стосується того, чи спостерігалися ті ж самі прояви як мінімум протягом останніх шести місяців.

Створена експериментальна ігротерапевтична програма психологічного супроводу дітей з гіперактивністю і дефіцитом уваги. Програма складається з десяти занять. Кожне заняття включає в себе дві-три ігрових методики тривалістю від 10 до 30 хвилин. В програму включені такі типи методик: створення історій, в тому числі, за допомогою допоміжного матеріалу, малюнків тощо; створення зображень; методики, що організують цілеспрямовану ігрову діяльність дитини через структурування простору, часу, дій за допомогою позитивного підкріплення; методики з використанням ляльок як допоміжного та проективного матеріалу; методики, що спрямовують та організують фізичну активність дітей; методики, що використовують відомі ігри сенсомоторного чи інтелектуального змісту; методики спільного створення ігрових епізодів, елементів, змістовного матеріалу ігор; методики конструювання та позначення простору ігрової кімнати.

Окрім цього, проведено вивчення та аналіз методик утримання дитини в контактi з батьками. Такими методиками є холдінг-тайм М.Уелч, терапія міцним утриманням (Festhaltetherapie) І.Прекоп, Інтерактивний тілесний тренінг КІТ (Körperbezogene Interaktionstherapie) Ф.Йенсена. Спільною їхньою характеристикою є тривалий тактильний контакт батьків або близьких людей з дитиною. На основі аналізу цих методик та їхнього застосування виділені суттєві чинники їх

психотерапевтичного впливу та створена авторська модифікація, що отримала назву методики ЕТК (ескалації тактильного контакту). Описуються принципи, конкретні показання та протипоказання для її застосування.

В результаті комплексного аналізу автором виділені наступні атрибутивні характеристики психологічного супроводу під час використання методики ЕТК.

А) Стосовно рухових обмежень:

– чітке, стійке та визначене обмеження рухової активності дитини протягом незвично довгого для неї часу;

– це обмеження встановлюється з боку найближчих, найрідніших для дитини людей (батьків, постійних вихователів);

– ні в якому разі це обмеження не декларується як засіб виховання, покарання і т. ін.

Б) Стосовно процесуальності та організації проведення методики в часі:

– постійність (щоденність) використання цієї процедури протягом значної кількості (7-10) днів;

– наявність різних фаз протягом використання процедури за цим методом та поступовий або стрімкий перехід від фази протесту у поведінці дитини – до фази вербального спілкування;

– невизначеність для дитини часу, протягом якого здійснюється ця процедура, надання з боку батьків непрямих відповідей на питання дитини щодо з'ясування її часових параметрів;

В) З точки зору впливу експериментальної ситуації на реорганізацію психічних процесів та психічного розвитку дитини:

– ескалація однієї з найбільш значущих у ранньому дитячому віці модальностей сприймання – тактильної чутливості;

– створення ситуації, у якій значно збільшується можливість для дитини засвоїти таку важливу невербальну дійову характеристику спілкування, як “контакт очами”, тобто, погляд іншої людині у очі з її одночасним зворотнім поглядом;

– створення ситуації, у якій значно збільшується ймовірність спілкування із застосуванням декількох каналів сприймання, особливо тактильного та зорового;

– обмеження рухової активності спонукає до прояву інших форм активності, у тому числі – вербальної та мисленнєвої;

– створення ситуації штучного гальмування моторних імпульсів як однієї з небагатьох можливостей цього плану для гіперактивної дитини;

– умовно-рефлекторне пов'язування гальмуючої дії на дитину з боку рідних (вихователів) із впливом вербальних послань, що збільшує “вагу” останніх;

Г) З точки зору батьківської мотивації:

– відповідальність батьків під час процедури має бути зумовлена їхньою достатньо високою мотивацією до позитивних змін у контакті з дитиною та можливостей більшої цілеспрямованості її поведінки.

– недостатня мотивація у батьків, вагання, невпевненість, недовіра до спеціаліста, упередженість та виражені сумніви в тому, що це їм “підходить” є протипоказанням до проведення методики ЕТК, оскільки в таких випадках батьки можуть перервати сесію в критичні періоди “протестної” фази, що призводить до погіршення їх стосунків з дитиною та конфліктності.

Ефективність ігротерапевтичної програми та програми за методикою ескалації тактильного контакту вимірювалась за допомогою стандартизованого Опитувальника дитячої гіперактивності, імпульсивності і дефіциту уваги та експертних оцінок батьків та вихователів дітей.

Методика експертних оцінок, створена нами на основі виділення значущих характеристик емоційного, мовного розвитку та розвитку навичок спілкування, включала оцінювання батьками та вихователями якостей невербального та вербального контакту дитини з іншими, емоційного контакту батьків з дитиною, мовного запасу, показників агресивності, врівноваженості, дружелюбності.

Загальний обсяг вибірки склав 438 чол., з них 219 дітей та 219 дорослих (батьків або вихователів цих дітей). Діти розподілені на три групи, групу ігрової терапії, групу занять по методиці ЕТК та контрольну групу. Кількість учасників кожної групи – 73 дитини з проявами гіперактивності та дефіциту уваги різного ступеню. Опитування проходили їхні батьки або вихователі за умови, що вони контактують з дитиною протягом щонайменш 6 місяців.

У третьому розділі — **“Експериментальне дослідження психологічного супроводу дітей з гіперактивністю та дефіцитом уваги”** – проведено дослідження та аналіз отриманих експериментальних даних щодо ефективності виділених чинників психологічного супроводу. Були проаналізовані внутрішні взаємозв’язки опитувальника дитячої гіперактивності й дефіциту уваги на основі статистичних процедур обробки результатів експерименту з використанням кореляційного аналізу рангових кореляцій Спірмена. Цей аналіз показав вельми сильний кореляційний зв’язок між всіма трьома основними категоріальними параметрами опитувальника (див. рис. 1). При цьому найбільший зв’язок спостерігається поміж гіперактивністю та імпульсивністю, що підтверджує доцільність їхнього об’єднання у єдину діагностичну категорію.

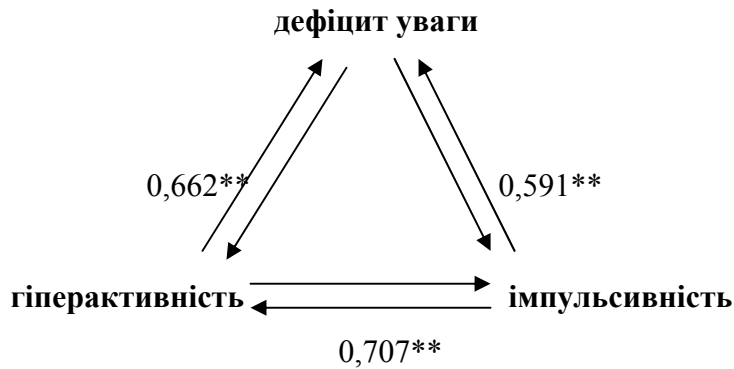

Рис. 1. Кореляційний зв'язок між основними категоріальними параметрами опитувальника (примітка: ** - кореляція, значуща на рівні 0,01)

Порівняльний аналіз ефективності модифікованої методики ескалації тактильного контакту (ЕТК) та ігротерапевтичної програми проводився за допомогою стандартизованого опитування батьків до та після проведених серій занять. За даними опитування батьків дітей з групи, в якій проводилися заняття за методикою ЕТК, помітне покращення їх контакту з дитиною та тих показників, які характеризують поведінку дитини, відзначалося у 51 дитини (69,9%). В групі, яка пройшла заняття по ігротерапевтичній програмі, помітне покращення контакту з дитиною та її поведінки відзначили 44 респондента (60,3%) (підтверджується статистична значущість за t-критерієм Стьюдента для залежних вибірок на рівні 0,05).

Виражених погіршень та ускладнень після використання методики ЕТК в інтеграції з афірмаціями (твердженнями) можливих позитивних змін та ігротерапевтичної програми не спостерігалось.

Порівняльний аналіз показує позитивний вплив експериментальних програм практично за всіма показниками експертних оцінок батьків чи вихователів, як в групі ЕТК, так і в ігротерапевтичній групі. При цьому має місце досить різний ступінь впливу на різні показники у обох групах.

Таким чином, достатньо висока ефективність як ігротерапевтичної програми, так і програми з використанням методики ЕТК (ескалації тактильного контакту) в психологічному супроводі дітей з гіперактивністю і дефіцитом уваги експериментально підтверджується. Чинником, що підвищує ефективність програм психологічного супроводу, виступає тактильний контакт та його інтенсифікація, іншим важливим елементом виступає засвоєння обмежень поведінки в ігрових ситуаціях під час застосування методик ігротерапевтичного спрямування.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення проблеми психологічного супроводу дітей дошкільного і молодшого шкільного віку з гіперактивністю та дефіцитом уваги

шляхом виявлення чинників соціального та педагогічного середовища, які мають суттєвий вплив на формування й розвиток гіперактивної поведінки з дефіцитом уваги, починаючи з раннього віку. Розроблено й впроваджено комплекс діагностичного та психокорекційно-психотерапевтичного супроводу дітей з гіперактивністю й дефіцитом уваги, досліджена ефективність різних форм такого супроводу.

1. У переважній кількості (до 80%) дітей з гіперактивністю та дефіцитом уваги перші прояви цього розладу з'являються не раніше, ніж на 9-му місяці життя. Існує вікова зона підвищеного ризику формування гіперактивного розладу з дефіцитом уваги. Найбільш чутливим до такого формування є вік від 8 до 18 міс.

2. Значущими чинниками, які підсилюють ризик формування й розвитку дитячої гіперактивності з дефіцитом уваги у дошкільному та молодшому шкільному віці, виступають недостатність проявів турботи та батьківської любові до дитини, особливо у формі емоційно-позитивного ставлення до дитини й тактильного контакту з дитиною, дефіцит батьківської уваги до дитини, відсутність чи недостатність поведінкових обмежень для дитини, схильної до гіперактивної поведінки.

3. Існує значущий кореляційний зв'язок між такими показниками, як дитяча гіперактивність, імпульсивність та дефіцит уваги у дошкільному та молодшому шкільному віці. Найбільш сильним є кореляційний зв'язок між показниками гіперактивності та імпульсивності. Наступним по значущості є зв'язок між гіперактивністю та дефіцитом уваги, третім по значущості – зв'язок між імпульсивністю та дефіцитом уваги.

4. Ефективність психологічного супроводу дітей з гіперактивністю і дефіцитом уваги дошкільного та молодшого шкільного віку суттєво підвищується при використанні ігрових методик з чітко встановленими правилами та заохоченням дитини до виконання цих правил. Найбільш значущим є вплив ігротерапевтичної програми на показник дефіциту уваги, найменш значущим – її вплив на показник дитячої імпульсивності.

5. Одним з найвпливовіших чинників ефективного психологічного супроводу дітей з гіперактивністю та дефіцитом уваги дітей дошкільного та молодшого шкільного віку є тактильний контакт. Авторська методика ескалації тактильного контакту (ЕТК), яка орієнтується на суттєве підсилення такого контакту, у порівнянні з результатами по ігротерапевтичній програмі, є більш ефективною у зниженні показників гіперактивності та імпульсивності дитини. Програма ігротерапевтичної спрямованості є більш ефективною в усуненні симптоматичних проявів дефіциту уваги.

6. Порівняльний аналіз ефективності ігротерапевтичної програми та методики ескалації тактильного контакту свідчить про різний ступінь впливу на показники моторної поведінки дитини, її мовної активності та невербального спілкування, емоційних проявів. Ігротерапевтична програма має

суттєвіший вплив на підсилення активності в спілкуванні, товариськості, збільшення запасу активної мови, на показник “веселості, веселого настрою”. Методика ескалації тактильного контакту має більший вплив на зниження агресивності та підвищення дружелюбності у дітей. Окрім цього, вона має більш значущий вплив на оцінку батьками таких якостей дитини, як “слухняність” і “врівноваженість, рівний настрій”.

7. Вплив психологічного супроводу на зниження проявів гіперактивності та дефіциту уваги опосередковується позитивними змінами у взаємодії батьків, значущих дорослих з дитиною, досягнення таких змін суттєво полегшується через інтенсифікацію тактильного та ігрового контакту.

Проведене дослідження не вичерпує усієї глибини поставленої проблеми та створює підґрунтя для майбутніх розробок. Перспективи подальшої науково-дослідної роботи вбачаємо у вивченні ефективності комплексних форм психологічного супроводу дітей з гіперактивністю та дефіцитом уваги, поглибленому вивченню динаміки змін в процесі психологічного супроводу, дослідженні чинників зниження ризику формування гіперактивного розладу в ранньому віці.

Основний зміст дисертації викладено у таких публікаціях автора:

1. Тохтамиш О.М. Психодіагностика дитячої гіперактивності та дефіциту уваги у дошкільному віці / О.М.Тохтамиш // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26, в 4-х томах. Том 4. – С. 171-175.
2. Тохтамиш О.М. Дитяча гіперактивність: виникнення, розвиток, методи психосоціальної допомоги / О.М.Тохтамиш // Актуальні проблеми психології. Том I. Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. – К.: Міленіум, 2005. – Част.14. – С.154-156.
3. Тохтамиш О.М. Психологічна допомога дітям дошкільного та початкового шкільного віку з ознаками гіперактивності та дефіциту уваги / О.М.Тохтамиш // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка. Збірник наукових праць / Редкол.: І.Д.Бех, Е.В.Белкіна, Н.М. Бібік та ін. – К.: КМПУ імені Б.Д.Грінченка, 2005. – С. 96-100.
4. Тохтамыш А.М. Интеграция в детской психотерапии: родители и дети / А.М.Тохтамыш // Методологічні та практичні питання психології. – К., Ніка-Центр, 1997 – С.155-161.
5. Тохтамиш О.М. Інтеграція поведінкової терапії та психотерапевтичних технік Мілтона Еріксона в орієнтації батьків до позитивного підкріплення розвитку дитини / О.М.Тохтамиш // IV

Україно-Баварський Симпозіум, 19-21 листопада 1999 р. – Київ: Український медичний центр реабілітації дітей з органічним ураженням нервової системи МОЗ України, 1999. – С.135-136.

6. Тохтамиш О.М. Методика ескалації тактильного контакту в інтеграції з афірмативними висловлюваннями можливих позитивних змін у психологічній допомозі дітям з гіперактивністю та порушенням функції уваги / О.М.Тохтамиш // Соціальна педіатрія. Розділ: “Медико-соціальні аспекти реабілітації дітей з органічним ураженням нервової системи”. – Київ, 2001. – С. 473-475.

7. Тохтамиш О.М. Методика психологічної допомоги гіперактивним дітям / О.М.Тохтамиш // Психологічній службі системи освіти України 10 років: здобутки, проблеми і перспективи. Матеріали Всеукраїнської ювілейної науково-практичної конференції 22-23 жовтня 2001 р. – К.: Ніка-Центр, 2002. – с.132-143

8. Тохтамиш О.М. Методика ескалації тактильного контакту у психологічній допомозі дітям з гіперактивністю та порушенням функції уваги / О.М.Тохтамиш // Основи медико-соціальної реабілітації дітей з органічним ураженням нервової системи. Навчально-методичний посібник / за ред. Мартинюка В.Ю., Зінченко С.М. – К.: Інтермед, 2005. – С. 279-282.

9. Тохтамыш А.М. Применение метода эскалации тактильного контакта в психологической помощи детям с неврологическими заболеваниями и дисгармоничным развитием / А.М.Тохтамыш // Тело, сознание, творчество: Сборник научных работ / Под ред. А.В.Старовойтова. – Симферополь: ОАО Симферопольская городская типография, 2008. – С. 80-86.

АНОТАЦІЇ

Тохтамиш О.М. Психологічний супровід дітей дошкільного та молодшого шкільного віку з гіперактивністю та дефіцитом уваги. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.04 – медична психологія. – Інститут психології ім.Г.С.Костюка НАПН України, Київ, 2010.

У дисертації розкриваються теоретико-методологічні та експериментальні підходи до вивчення процесу психологічного супроводу дітей з гіперактивним розладом і дефіцитом уваги (ГРДУ). Дається теоретичний аналіз ступеня розробленості проблеми у медико-психологічній та педагогічній літературі. Окрема увага приділяється аналізу теорій впливу соціального оточення на розвиток гіперактивного розладу з дефіцитом уваги.

Виділяються значущі чинники, які збільшують ризик формування ГРДУ у ранньому віці. Аналізуються методи психологічної діагностики, психологічної корекції і психотерапії дітей дошкільного і молодшого шкільного віку з ГРДУ.

Пропонується авторська методика ескалації тактильного контакту (ЕТК) та досліджується її ефективність у порівнянні з ігротерапевтичною програмою психологічного супроводу дітей з з

гіперактивністю і дефіцитом уваги. В дисертації концептуально виділений та експериментально підтверджений один з найвпливовіших чинників ефективного психологічного супроводу дітей з гіперактивністю та дефіцитом уваги, яким є тактильний контакт.

Ключові слова: дитяча гіперактивність, імпульсивність, дефіцит уваги, психологічний супровід, тактильний контакт, ігротерапія, контакт батьків з дитиною.

Тохтамыш А.М. Психологическое сопровождение детей дошкольного и младшего школьного возраста с гиперактивностью и дефицитом внимания. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.04 – медицинская психология. – Институт психологии им. Г.С.Костюка НАПН Украины, Киев, 2010.

Диссертационное исследование посвящено изучению теоретико-методологических и практических аспектов психологического сопровождения детей с гиперактивным расстройством и дефицитом внимания. Проводится анализ социально-психологической, медико-психологической и педагогической литературы по проблеме, раскрывается концепция и программа исследования, описывается методика и результаты изучения явления, предлагается авторская программа, направленная на снижение уровня гиперактивности с дефицитом внимания у детей дошкольного и младшего школьного возраста.

В работе исследуются теоретические аспекты формирования психических функций в онтогенезе, обуславливающих целенаправленную деятельность, анализируются три группы теорий, объясняющих причины гиперактивного расстройства с дефицитом внимания (ГРДВ) у детей. Особое внимание уделяется анализу факторов социального окружения, увеличивающих риск формирования ГРДВ, таких как родительская позиция, эмоциональный и физический (тактильный) контакт с ребенком. Анализируются понятия бондинга и привязанности и их роль в психомоторном развитии ребенка в раннем возрасте в их влиянии на формирование ГРДВ. Рассматриваются методы диагностики, психологической коррекции и психотерапии гиперактивного расстройства с дефицитом внимания детей дошкольного и младшего школьного возраста. Рассматриваются принципы и подходы поведенческо-терапевтического направления как наиболее применяемого в психологической помощи детям с ГРДВ. Анализируются методики телесного удержания ребенка и методы игротерапевтической направленности.

Изучается и подчеркивается важность системно-интегративного подхода в психологическом сопровождении детей с гиперактивностью и дефицитом внимания. Выделяются важнейшие категории и характеристики функционирования системы и прикладные аспекты работы медицинского психолога, основанные на принципе системности.

Предлагается авторская модификация вопросника детской гиперактивности и дефицита

внимания, основанная на подходах классификации и диагностики психических расстройств DSM-IV-R Американской психиатрической ассоциации. Проведена предварительная апробация методики с изучением внутренней корреляции основных шкал вопросника, измеряющих гиперактивность, импульсивность и дефицит внимания.

Разработана авторская методика эскалации тактильного контакта (ЭТК) и экспериментально исследуется ее эффективность в сравнении с программой игротерапевтической направленности. Методика ЭТК создана на основе анализа методик длительного удержания ребенка, таких как холдинг, холдинг-тайм М.Уелч, терапия крепким удержанием (Festhaltetherapie) И.Прекоп, телесный интерактивный тренинг (КИТ) Ф.Йенсена. Выделяются атрибутивные характеристики психологического сопровождения в процессе применения методики ЭТК. Экспериментально подтверждается достаточно высокая эффективность как методики ЭТК, так и игротерапевтической программы.

Выделяются факторы, повышающие эффективность программ психологического сопровождения, такие как тактильный контакт и его интенсификация, усвоение ограничений поведения в игровых ситуациях при применении методик игротерапевтической направленности. Влияние психологического сопровождения на снижение проявлений гиперактивности и дефицита внимания у детей обуславливается позитивными изменениями в контакте и взаимодействии родителей и значимых взрослых с ребенком и другими (когнитивными, речевыми, эмоциональными) показателями развития ребенка.

Ключевые слова: детская гиперактивность, импульсивность, дефицит внимания, психологическое сопровождение, тактильный контакт, игротерапия, контакт родителей с ребенком.

Tokhtamysh O.M. Psychological assistance of pre-school and primary school age children with hyperactivity and attention deficit. – The manuscript.

Dissertation to gain Candidate in psychological sciences. Speciality 19.00.04 – medical psychology. - G.S.Kostyuk Institute of psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2010.

The dissertation is devoted to theoretical and experimental aspects of attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) children psychological assistance. The particular emphasis is putting on analysis of social surroundings influence on ADHD development. The author emphasizes significant factors, which increase the risk of ADHD in early age.

The author's method of tactile contact escalation for ADHD children is offered as well as experimental researching of its effectiveness in comparison with play therapy program. The factor of tactile contact is rating as one of the most influent in ADHD children's assistance.

Key words: child's hyperactivity, impulsivity, attention deficit, psychological assistance, tactile contact, play therapy, contact of parents with their child.